

मुक्त कर्मैयाहरूको
पुनःवास र पुनःस्थापना एक अध्ययन
वाणी, कृष्णपुर गा. वि. स., कञ्चनपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको
लागि तयार पारिएको शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

विष्णु नाथ

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर

काठमाडौं, नेपाल

२०६५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

प्रस्तुत शोधपत्र कञ्चनपुर जिल्ला कृष्णपुर गा.वि.स. वाणीका मुक्त कर्मैयाको पुनःवास र पुनःस्थापना एक अध्ययन शीर्षकमा विष्णु नाथले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकताको परिपूर्तिको लागि मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणअनुसार तयार पार्नु भएकोले यस शोधपत्रको अन्तिम मूल्याङ्कन र स्वीकृतिको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
श्री मधुसूदन सुवेदी

शोधनिर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्रको लागि आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न श्री विष्णु नाथद्वारा कञ्चनपुर जिल्ला कृष्णपुर गा.वि.स. वाणीका मुक्त कर्मैयाको पुनःवास र पुनःस्थापना एक अध्ययन शीर्षकमा तयार गरिएको शोधपत्रलाई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. डा. ओम गुरुङ
विभागीय प्रमुख
२. प्रभाकर लाल दास
वाह्य निरीक्षक
३. मधुसूदन सुवेदी
शोध निर्देशक

मिति: २०६५ / /

आभार

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको आवश्यक पाठ्यांश पूरा गर्ने सिलसिलामा यो शोधपत्र तयार पारिएको हो ।

प्रस्तुत कञ्चनपुर जिल्ला कृष्णपुर गा.वि.स. वाणीका मुक्त कर्मैयाको पुनःवास र पुनःस्थापना एक अध्ययन शीर्षकमा गरिएको शोधपत्रमा कृष्णपुर गा.वि.स.का मुक्त कर्मैयाको पुनःवास अघि र पुनःस्थापना पछिको अवस्था, सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाद्वारा चालिएका प्रयासहरू साथै कर्मैयाको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक स्थितिको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

सीमित समय, साधन, स्रोत र तथ्याङ्कको आधारमा निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि गरिएको यस शोधपत्रमा त्रुटिहरू नहोला भन्न सकिदैन तर पनि मैले सकेसम्म अध्ययनको विषयलाई बढी विश्वसनीय र यथार्थपरक बनाउने प्रयत्न गरेको छु । आशा छ यस शोधपत्रले अन्य ठाउँको मुक्त कर्मैयाहरूको अवस्थालाई पनि उजागर गर्नेछ ।

शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा अध्ययन विषय बढी पारदर्शी र व्यावहारिक बन्न सकोस् भन्ने ध्येयले निरन्तर सल्लाह, सुझाव र मार्ग निर्देशन दिने कार्यमा आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी सफलता प्रदान गर्नुहुने त्रि.वि.वि. समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागका मेरा श्रद्धेय गुरु श्री मधुसूदन सुवेदी ज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु साथै यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सल्लाह प्रदान गर्नुहुने अर्का गुरु प्रा. कैलाशनाथ प्याकुरेल ज्यूमा पनि हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । साथ-साथै यस केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख डा. ओम गुरुङ ज्यूलागायत मलाई अध्ययन गराउने सम्पूर्ण गुरु वर्गहरूमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्न अध्ययनकै सिलसिलामा आवश्यक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरू उपलब्ध गराई यस कार्यमा सहयोग गराई दिनुहुने केन्द्रीय पुस्तकालय परिवार, इन्सेक पुस्तकालय परिवारलागायत सम्पूर्ण सहयोगी हातहरूलाई म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । साथै शोधपत्र तयार गर्दा स्थलगत रूपमा सोधिएका कुराहरू इमान्दारीतापूर्वक, उत्सुकता र आत्मीयताका साथ सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण मुक्त कर्मैया वर्गलागायत बुद्धिजीवी वर्गमा म हार्दिक आभारका साथै उनीहरूको उन्नत भविष्यको लागि शुभकामना समेत व्यक्त गर्दछु ।

विशेष मलाई आज स्नातकोत्तरसम्म अध्ययन गर्न हौसला र सहयोग गर्नुहुने बुबा श्री नरेन्द्र नाथ, आमा अनिता नाथ ज्यूमा मेरो नमन छ । साथै मलाई अध्ययन क्षेत्रमा आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग गरिदिने मेरी श्रीमती पुष्पा, भाइ जनक, बुहारी लेलिना, छोरा आशिष, छोरीहरू मुस्कान, ज्योति र रेनुका धन्यवादका पात्र छन् । साथै मलाई सधै हौसला र प्रेरणाका स्रोत मेरो दाजु उप-प्राध्यापक हरिनन्दन नाथ र काका इन्जिनियर रामदत्त भट्टमा हृदयदेखि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथ-साथै शुद्धाशुद्धि हेरी सहयोग गरिदिने राम घिसिङलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस कार्यमा सहयोग गर्ने भाइ नरेश गिरी, दशरथ गिरी, मित्र मदन जोशी, हर्क धामी, के.डी. भट्ट, पुष्प महतरा र लक्ष्मी भट्टमा पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र छिटो छरितो कम्प्युटर टाइप गरिदिनु हुने श्री रामकृष्ण महर्जन (आर.पी.एम. कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुर) लाई स-हृदय धन्यवाद टक्राउँछु ।

विष्णु नाथ

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर,
काठमाडौं, नेपाल

विषयसूची

पेज नं.

सिफारिस-पत्र

स्वीकृति-पत्र

आभार

विषयसूची

तालिका सूची

चित्र सूची

अध्याय- १: परिचय	१-८
१.१ अवधारणा	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्व	७
१.५ अवधारणा र परिभाषा	७
१.६ शोधपत्र प्रस्तुतीकरण	८
अध्याय- २: साहित्य समीक्षा	९-२३
२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	९
२.२ मुक्ति आन्दोलनका प्रयासहरू	१५
२.२.१ कमैयाहरूको तर्फबाट चालिएका प्रयासहरू	१७
२.२.२ सरकारको तर्फबाट चालिएका प्रयासहरू	१९
२.२.३ गैर सरकारी सङ्घसंस्थाबाट गरिएका प्रयासहरू	२०
अध्याय- ३: अध्ययन विधि	२४-२६
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट	२४
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा	२४
३.३ नमुना छनौट विधि	२४
३.४ तथ्यांकको स्रोत र प्रकृति	२५
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने तरिका	२५
३.५.१ असंरचित अन्तर्वार्ता	२५
३.५.२ अवलोकन	२५
३.५.३ मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता	२६

३.६	विषयवस्तु विश्लेषण	२६
३.७	तथ्याङ्क विश्लेषण र विवेचना	२६
३.८	अध्ययनको सीमा	२६
अध्याय- ४: अध्ययन क्षेत्रको परिचय		२७-४०
४.१	कञ्चनपुर जिल्लाको परिचय	२७
४.२	अध्ययन क्षेत्र- कृष्णपुर गा.वि.स. - वाणी	२७
४.२.१	भौतिक संरचना	२७
४.२.२	जलवायु	२७
४.२.३	जनसङ्ख्या वर्गीकरण	२८
४.२.४	जातजातिको बनावट	२९
२.४.५	पेशा	३१
२.४.६	अर्थतन्त्र	३१
४.२.७	शैक्षिक अवस्था	३२
४.२.८	स्वास्थ्य सुविधा	३३
४.२.९	यातायात	३३
४.३	मुक्त कर्मैयाको सङ्क्षिप्त परिचय	३३
४.३.१	कञ्चनपुर जिल्लाका मुक्त कर्मैयाको उत्पत्ति र विभाग	३३
४.३.२	कर्मैया बसी जीविकोपार्जन गर्ने जातिहरू	३४
४.३.३	कर्मैयाको प्रकार	३४
४.३.४	कर्मैया राख्ने प्रक्रिया	३५
४.३.५	कर्मैया हुनुपर्ने कारणहरू	३६
४.३.५.१	सोभ्भा र सरल प्रवृत्ति	३६
४.३.५.२	निरक्षरता	३७
४.३.५.३	जाँड रक्सीको अत्यधिक प्रयोग	३७
४.३.५.४	महाजनी प्रथा	३७
४.३.५.५	भविष्यप्रति नसोच्ने प्रवृत्ति	३८
४.३.५.६	हिन्दू संस्कृतिको प्रभाव	३८
४.३.५.७	जारी तिर्ने प्रथा	३९
४.३.५.८	बैकल्पिक रोजगारीको कमी	३९
४.३.५.९	परिवार नियोजन सम्बन्धी ज्ञानको अभाव	३९

अध्याय- ५: आँकडाहरूको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	४१-६३
५.१ सामाजिक-आर्थिक तथा जनसाङ्ख्यिक विश्लेषण	४१
५.१.१ घरपरिवारको सङ्ख्या र आकार	४१
५.१.२ उत्तरदाताको उमेर समूह	४१
५.१.३ उमेर र लिङ्गको बनावट	४२
५.१.४ परिवारको प्रकार	४३
५.१.५ शैक्षिक अवस्था	४५
५.१.६ घरको प्रकार	४६
५.१.७ उत्तरदाताहरूको पेशा	४७
५.१.८ विरामीका कारणहरू	४९
५.१.९ उपचारार्थका लागि जाने ठाउँ	५०
५.२ मुक्त कर्मैया मुक्ति आन्दोलनका प्रयास र यसका उपलब्धिको विश्लेषण	५२
५.२.१ कर्मैया बसेको अवधि	५२
५.२.२ मुक्त भएको अवधि	५४
५.२.३ मुक्ति आन्दोलनमा सहभागिता	५४
५.२.४ कर्मैया र मालिक बीचको व्यवहार र सम्बन्ध	५५
५.२.५ मुक्ति आन्दोलनले जीवनमा ल्याएको परिवर्तन	५६
५.२.६ सरकारी तथा गैर सरकारी सहयोग	५८
५.२.७ जग्गा प्राप्ति	५९
५.२.८ बैकल्पिक उपाय	६०
५.२.९ सीपमूलक कार्यक्रम	६१
५.२.१० २०६१/०६२ मा गैरसरकारी संस्था बेसद्वारा कञ्चनपुर जिल्लाका मुक्त कर्मैया क्षेत्रमा गरेका सहयोगहरूको विवरण	६१
५.२.११ जीवनस्तर सुदृढीकरणका लागि चालिएका प्रयासहरू	६२
अध्याय- ६: सारांश, निष्कर्ष र सुझाव	६४-७९
६.१ सारांश	६४
६.२ निष्कर्ष	६६
६.३ सुझाव	६७
परिशिष्ट- १	७०-७३
परिशिष्ट- २	७४-७६
सन्दर्भग्रन्थ सूची	७७-७८

तालिका सूची

	पेज नं.
तालिका नं. ४.१: वडा अनुसार जनसङ्ख्याको वर्गीकरण	२८
तालिका नं. ४.२: उमेर अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण	२९
तालिका नं. ४.३: जाति अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण	२९
तालिका नं. ४.४: गैर कृषि क्षेत्रमा संलग्न घरपरिवारको विवरण	३१
तालिका नं. ४.५: कृष्णपुर गा.वि.स. का आर्थिकरूपले सक्रिय जनसङ्ख्याको वितरण (१० वर्ष माथि)	३२
तालिका नं. ४.६: कृष्णपुर गा.वि.स. का शैक्षिक अवस्था (६ वर्षभन्दा माथि)	३२
तालिका नं. ५.१: घर र परिवारको सङ्ख्या र अकार	४१
तालिका नं. ५.२: उमेरको आधारमा उत्तरदाता कमैयाको स्थिति	४२
तालिका नं. ५.३: उत्तरदाता मुक्त कमैयाहरूको उमेर र लिङ्गको बनावट	४२
तालिका नं. ५.४: उत्तरदाताको परिवारको प्रकार	४४
तालिका नं. ५.५: मुक्त कमैयाको वर्तमान शैक्षिक स्थिति	४५
तालिका नं. ५.६: अध्ययन क्षेत्रमा रहेका मुक्त कमैयाहरूको घरको प्रकार	४७
तालिका नं. ५.७: मुक्त कमैयाहरूको मुख्य पेशा	४७
तालिका नं. ५.८: मुक्त कमैयाहरूको सहायक पेशा	४८
तालिका नं. ५.९: उत्तरदाताका अनुसार विरामी पर्नुका कारणहरू	४९
तालिका नं. ५.१०: उपचारार्थका लागि जाने स्थान	५१
तालिका नं. ५.११: कमैया बसेको अवधि	५३
तालिका नं. ५.१२: उत्तरदाता मुक्त भएको अवधि	५४
तालिका नं. ५.१३: मालिक र कमैयाबीचको व्यवहार र सम्बन्ध	५५
तालिका नं. ५.१४: आन्दोलनले जीवनमा पारेको सकारात्मक परिवर्तन	५६
तालिका नं. ५.१५: जीवनमा पारेको नकारात्मक परिवर्तन	५७
तालिका नं. ५.१६: सरकार तथा गैर सरकारी संस्थाका सहयोगका क्षेत्रहरू	५८
तालिका नं. ५.१७: वैकल्पिक व्यवस्था (उपाय)	६०
तालिका नं. ५.१८: सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाद्वारा चालिएका प्रयासहरू	६२

चित्र सूची

	पेज नं.
चित्र नं. ५.१: उत्तरदाता मुक्त कर्मैयाहरूको उमेर र लिङ्गको बनावट	४३
चित्र नं. ५.२: उत्तरदाताको परिवारको प्रकार	४४
चित्र नं. ५.३: मुक्त कर्मैयाको वर्तमान शैक्षिक स्थिति	४६
चित्र नं. ५.४: मुक्त कर्मैयाहरूको मुख्य पेशा	४८
चित्र नं. ५.५: मुक्त कर्मैयाहरूको सहायक पेशा	४९
चित्र नं. ५.६: बिरामी पर्नुका कारणहरू	५०
चित्र नं. ५.७: उपचारार्थका लागि जाने स्थान	५१
चित्र नं. ५.८: कर्मैया बसेको अवधि	५३
चित्र नं. ५.९: मालिक र कर्मैयाबीचको व्यवहार र सम्बन्ध	५५
चित्र नं. ५.१०: आन्दोलनले जीवनमा पारेको सकारात्मक परिवर्तन	५६
चित्र नं. ५.११: जीवनमा पारेको नकारात्मक परिवर्तन	५७
चित्र नं. ५.१२: सरकार तथा गैर सरकारी संस्थाका सहयोगका क्षेत्रहरू	५९
चित्र नं. ५.१३: वैकल्पिक व्यवस्था (उपाय)	६०
चित्र नं. ५.१४: सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाद्वारा चालिएका प्रयासहरू	६२